

ΕΝΑ

Ινστιτούτο
Εναλλακτικών
Πολιτικών

Η ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΙΚΗ ΔΟΜΗ
ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ:
«ΕΙΣΑΓΩΓΗ» ΕΡΓΑΤΙΚΟΥ ΔΥΝΑΜΙΚΟΥ
ΧΑΜΗΛΗΣ ΕΙΔΙΚΕΥΣΗΣ,
«ΕΞΑΓΩΓΗ» ΝΕΩΝ ΥΨΗΛΗΣ ΚΑΤΑΡΤΙΣΗΣ

Λόης Λαμπριανίδης,
Οικονομικός γεωγράφος, καθηγητής ΠΑΜΑΚ,
π. Γενικός Γραμματέας Ιδιωτικών Επενδύσεων Υπουργείο Οικονομίας
& Ανάπτυξης, μέλος Γνωμοδοτικού Συμβουλίου ΕΝΑ

Μάιος 2023

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Στη χώρα μας παρατηρείται υψηλή ζήτηση για «εισαγωγή» ανειδίκευτων μεταναστών και ταυτόχρονα φυγή εξειδικευμένου ανθρώπινου δυναμικού (brain drain). Υπάρχει δηλαδή υψηλή ζήτηση για ανειδίκευτη απασχόληση και πολύ περιορισμένη ζήτηση για εξειδικευμένη απασχόληση που υποδηλώνουν την προβληματική δομή της ελληνικής οικονομίας, δηλαδή μια οικονομία η οποία είναι προσανατολισμένη στην παραγωγή προϊόντων και υπηρεσιών χαμηλής και μέσης προστιθέμενης αξίας. Αντιθέτως χρειαζόμαστε μια στρατηγική για *ποιοτική ανάπτυξη*, η οποία θα στηρίζεται στο εξειδικευμένο ανθρώπινο δυναμικό και θα έχει ως στόχο τη σταδιακή αύξηση της παραγωγής προϊόντων και υπηρεσιών υψηλής προστιθέμενης αξίας, με αύξηση ιδίως της βιομηχανικής παραγωγής, καθώς και τη στροφή προς τις εξαγωγές.

Όμως ο δημόσιος λόγος στη χώρα μας κυριαρχείται από τα μεγάλα, τα παχιά λόγια χωρίς αντικειμενικό περιεχόμενο σχετικά με την οικονομική πορεία της χώρας και έτσι συσκοτίζει την πραγματική κατάσταση. Μέχρι τώρα η αντιμετώπιση ήταν ότι δεν είναι πολιτικά σκόπιμο να αναδειχθούν αυτές οι τεράστιες αποκλίσεις πολιτικών διακηρύξεων και πραγματικότητας. Η τρέχουσα κατάσταση της χώρας είναι κρίσιμη και δεν επιτρέπει πια τη στάση της αποστασιοποίησης.

Η ωραιοποίηση της εικόνας της ελληνικής οικονομίας, εν τοις πράγμασι δρα συσκοτιστικά υπονομεύοντας τη δυνατότητα των πολιτών αλλά και του κράτους να κατανοήσει την πραγματική οικονομική και κοινωνική κατάσταση και να δράσει σχεδιαστικά ανάλογα. Είναι ζωτικής σημασίας λοιπόν οι δυνάμεις που προσεγγίζουν κριτικά τη σημερινή κατάσταση να αναδείξουν τα πολλά συστημικά αδιέξοδά μας και να ηγηθούν της προσπάθειας υπέρβασής τους.

Η «εισαγωγή» μεταναστών χαμηλής εξειδίκευσης και η παράλληλη φυγή εξειδικευμένου δυναμικού αποτελούν ακόμη μια ένδειξη της αδυναμίας του υπάρχοντος αναπτυξιακού υποδείγματος της χώρας.

Αν το «προπατορικό» αμάρτημα της Δύσης (ιδίως μάλιστα του αγγλοσαξονικού της κλάδου) είναι η υποκρισία, της «καθ' ημάς Ανατολής», της ελληνικής συνεπώς, είναι τα μεγάλα, παχιά λόγια, οι αερολογίες χωρίς αντικειμενικό περιεχόμενο. Η «ισχυρή Ελλάδα», που βρίσκεται στον «πυρήνα των αναπτυγμένων χωρών εντός του ευρώ», που ήταν «καλύτερα προφυλαγμένη από την κρίση» και που πρόσφατα έφτασε μάλιστα να «ηγείται της τέταρτης βιομηχανικής επανάστασης», αποτελούν πλέον γνωστές κοινοτοπίες περί τα οικονομικά μας πράγματα. Αυτές οι σοβαροφανείς ανοψίες δεν αναφέρονται μόνο στα οικονομικά μας πεπραγμένα: εξ ίσου εκτοξεύονται εναντίον, τελικά, όλων μας και στα πολιτικά μας πεπραγμένα. Θυμίζουμε από «τα αριστερά» και το όχι πολύ μακρινό παρελθόν τις «Βάσεις που μένουν ενώ φεύγουν», την «έξοδο από την ΕΟΚ και το ΝΑΤΟ» και «στις 18 σοσιαλισμός», και από «τα δεξιά» και το πολύ πρόσφατο παρελθόν την «ιστορική» ομιλία του πρωθυπουργού μας στην κοινή σύσκεψη Γερουσίας και Βουλής των ΗΠΑ, με κεντρικό αίτημα τη μη στρατιωτική ενίσχυση της Τουρκίας, αίτημα που μέσω ζογκλερικής κυβίστησης και βεβαίως «συνέπειας» λόγων και έργων κατέληξε σε ισχυρή στήριξη του εκσυγχρονισμού των τουρκικών F16.

Μέχρι τώρα η αντιμετώπιση ήταν ότι δεν είναι πολιτικά σκόπιμο να αναδειχθούν αυτές οι τεράστιες αποκλίσεις πολιτικών διακηρύξεων και πραγματικότητας, ότι, αν θέλετε, καλό είναι να αφήνονται στην αρμοδιότητα της σάτιρας. Δυστυχώς οι καιροί που επέτρεπαν αυτήν την «αφ' υψηλού» αποστασιοποίησή μας από τις ελαφρότητες του πολιτικοοικονομικού μας βίου, έχουν παρέλθει. Η τρέχουσα κατάσταση της χώρας είναι κρίσιμη σε μια ταχύτατα παρακμάζουσα Ευρώπη, σε ένα κόσμο παραδομένο σε σειρά αλληπάλληλων κρίσεων (οικονομική/χρηματιστική, πανδημία, πολεμική και κλιματική/περιβαλλοντική) αλλά και σε μια περίοδο μείζονων γεωστρατηγικών ανακατατάξεων σε παγκόσμιο επίπεδο και ολιγοπώλησης της παγκόσμιας οικονομίας (κυριαρχία fintech, pharma, funds)¹. Όλες αυτές οι συνθήκες δεν επιτρέπουν τη στάση της αποστασιοποίησης.

¹ Από τις αρχές του 21ου αιώνα ένα σφικτό ολιγοπώλιο περί τη Silicon Valley ("Big Tech": Microsoft, Apple, Amazon, Facebook, Google, Twitter κτλ.), άλωσε τη διαδικτυακή σφαίρα παγκοσμίως με τις εταιρίες-αστέρες του να αποκτούν, μέσα σε ελάχιστα χρόνια, τις μεγαλύτερες κεφαλαιοποιήσεις παγκοσμίως. Το ολιγοπώλιο αυτό ακολούθησε ένα παγκόσμιο κύμα ανησυχίας, για τον έλεγχο της πληροφορίας, την παρακολούθηση και τον έλεγχο του ιδιωτικού και δημόσιου βίου. Στον τραπεζικό τομέα, ιδίως δε στον τραπεζικό επενδυτικό τομέα, μια επίσης ισχυρή συγκέντρωση περί τη Wall Street (Goldman Sachs κτλ.), τη σκιώδη τραπεζική (shadow banking) και τη χρηματιστική καινοτομία (financial innovation) έλαβε χώρα. Στον συμβουλευτικό τομέα («Big Con» ή Big Consulting - McKinsey, Bain & Co., BCG, PwC, Deloitte, EY, and KPMG) μια παγκόσμια διαδικασία συγκέντρωσης, πάντα με έδρα τις ΗΠΑ έχει λάβει χώρα τις τελευταίες δεκαετίες. Στον τομέα της εταιρικής επενδυτικής, κυριαρχούν μεγάλες επενδυτικές εταιρίες με έδρα τις ΗΠΑ (BlackRock- Vanguard-State Street-Fidelity), που πλέον σήμερα είναι οι μεγαλύτερες εταιρίες παγκοσμίως, με περιουσιακά στοιχεία -υπό την ιδιωτική διαχείρισή τους- μεγαλύτερα από το ΑΕΠ όλων των χωρών πλην των ΗΠΑ και της Κίνας.

Για να συμβεί όμως αυτό, πριν από όλα χρειάζεται να υπάρξει η κατανόηση του πού ακριβώς βρισκόμαστε σήμερα, χρειάζεται με άλλα λόγια να αφήσουμε στην αλήθεια απρόσκοπτο χώρο. Χρειάζεται ακόμη παραπάνω να εμπλακούμε σε ανοικτή ρήξη με όσους εξαπατούν και συσκοτίζουν, ανοικτά ή συγκεκριμένα, γύρω από την τρέχουσα κατάσταση και τις προοπτικές μας και αυτό ακριβώς μας φέρνει αμέσως σε αντιπαράθεση με την επιχειρούμενη ωραιοποίησή της. Η προσέγγιση που κυριάρχησε την περίοδο 2019-2023 καλλιεργεί έναν εξαιρετικά επίφοβο, μικροπολιτικά οδηγούμενο, εφησυχασμό για την κατάσταση και τις προοπτικές της ελληνικής οικονομίας που απλά συσκοτίζει τα κακώς κείμενα και παράλληλα επιχειρεί μια συστηματική προσπάθεια εξωραϊσμού του στρεβλού παρελθόντος. Γενικότερα, ο δημόσιος λόγος² ασχολείται με τα επιφανειακά ζητήματα. Με έναν οξύ και αντιπαραγωγικό τρόπο, παρακολουθούμε συχνά «κοκορομαχίες». Αυτό που χρειάζεται είναι μια δημόσια συζήτηση πιο σοβαρή, πιο συγκροτημένη, πιο ειλικρινή, μακριά από αυτή την αντιπαραγωγική αντιπαράθεση.

Δυστυχώς η ωραιοποίηση της εικόνας της ελληνικής οικονομίας, συνδυαστικά με την πολλαπλασιαστική ενίσχυσή της από την πλειονότητα των ΜΜΕ, εν τοις πράγμασι δρουν συσκοτιστικά υπονομεύοντας τη δυνατότητα των πολιτών να προσανατολιστούν στα σοβαρά ζητήματα, αλλά και τη δυνατότητα της χώρας μας να σκεφτεί στρατηγικά, αρχίζοντας από την κατανόηση της πραγματικής οικονομικής και κοινωνικής της κατάστασης και να δράσει σχεδιαστικά επί τη βάσει αυτής της κατανόησης. Πρόκειται για μείζονα αρνητική εξέλιξη που δυστυχώς περνά απαρατήρητη, καθώς συχνά και η αντιπολίτευση αποφεύγει να την αναδείξει ώστε να μη διαταράξει την καταναλωτική ονειρώξη μιας κοινωνίας υπνοβατών (π.χ., διπλασιάσαμε φέτος την εισαγωγή αυτοκινήτων και πολλαπλασιάσαμε στα χρόνια της πανδημίας την εισαγωγή πολυτελών αγαθών). Δεν θα αποφύγουμε όμως την κρίση όταν αυτή θα έρθει. Για ακόμα μια φορά η χώρα μας θα βρεθεί πρώτη απέναντι στο οικονομικό τσουνάμι και αυτή τη φορά θα είναι ακόμα πιο αδύναμη. Χρειαζόμαστε πολιτικά κόμματα και ηγέτες που δεν θα χαϊδεύουν αυτιά, αλλά (κατά το βιβλικό πρότυπο των προφητών) θαρραλέους προασπιστές της αλήθειας, ακόμα και αν αυτή δεν αποδώσει άμεσα και μικροκομματικά.

² Βλ. μεταξύ άλλων συνέντευξη Ε. Βενιζέλου στην Ι. Μάνδρου «Μεταρρυθμίσεις και Σύνταγμα», DelphiForum 26.4.2023, αλλά και συνέντευξη Χ. Καστανίδη στον Real (30/4/2023) κ.ά.

Σε άλλα κείμενά μας αναδείξαμε όψεις της δομικής κακοδιαμονίας μας³ όπως η ρηχή παραγωγική βάση, το χαμηλό τεχνολογικό προφίλ, η μικρή εξαγωγική διείσδυση, η δανειακά εξαρτημένη ανάπτυξη, η μεγάλη κλίση προς την ιδιωτική επιδεικτική/πολυτελή και ιδίως εισαγόμενη κατανάλωση, η ολιγαρχική διαπλεκόμενη επικυριαρχία του πολιτικοοικονομικού μας βίου, τα μεγάλα και αυξανόμενα ελλείμματα σε ισοζύγια αγαθών και συναλλαγών, τα χρέη (δημόσια και ιδιωτικά) που απειλούν να μας συντρίψουν με την επόμενη «στραβή» στροφή της διεθνούς οικονομίας, η κακή ποιότητα της δημόσιας διοίκησης της χώρας, αλλά και των λεγομένων κοινωνικών εταίρων, το εντεινόμενο πρόβλημα, ιδίως μάλιστα «περιφερειακό- δημογραφικό»⁴, η απώλεια/φυγή των υψηλής κατάρτισης νέων μας κτλ. Όλα τα παραπάνω μας οδήγησαν εκ του ασφαλούς να υποστηρίξουμε ότι η χώρα έχει εμπλακεί στην λεγόμενη «παγίδα των χωρών μέσου εισοδήματος» με αναμενόμενη πορεία δυστυχώς περεταίρω πτωτική⁵.

Στο τρέχον κείμενο θα επιμείνουμε στις δημογραφικές όψεις της κρίσης σε συνδυασμό πάντα με τη φυγή των υψηλής κατάρτισης νέων μας, με τα δύο προβλήματα άλλωστε να είναι απολύτως αλληλοτροφοδοτούμενα και, παράλληλα, κυριολεκτικά υπαρκτά για το μέλλον μας.

Η κυβέρνηση με πρόσφατη απόφασή της ενέκρινε την είσοδο 168.000 εργαζομένων από τρίτες χώρες τη διετία 2023-24 προκειμένου να καλυφθούν κενές θέσεις εργασίας στη χώρα μας. Οι 148.000 εγκρίθηκαν με κοινή

³ Βλ. δημοσιεύσεις στο Ινστιτούτο ΕΝΑ: «Αντιμετώπιση των σοβαρών δομικών προβλημάτων της χώρας αντί καλλιέργειας επίπλαστης αισιοδοξίας» Σεπτ. 2022, «Αλλαγή υποδείγματος για το παραγωγικό άλμα: Από τη «φθηνή» στην «ποιοτική» ανάπτυξη» Ιουλ. 2022, «Η χώρα σε πολλαπλή κρίση, ανάγκη για αλλαγή πορείας» Οκτ. 2022, «Υπάρχει όντως success story φιλοεπενδυτικής πολιτικής στην Ελλάδα σήμερα;» Απρίλιος 2023 και στη Huffington Post Σεπτ. 2022 «Η επιδεικτική κατανάλωση αγαθών πολυτελείας και η αναπτυξιακή προοπτική μας».

⁴ Ορίσαμε ως περιφερειακό δημογραφικό πρόβλημα την ισχυρή τάση -περί του ενός τρίτου των Δήμων της χώρας- προς δημογραφική απίσχναση, που σύμφωνα με τα στοιχεία της πρόσφατης απογραφής απώλεσαν μεταξύ του 10% και ως και άνω του 30% του πληθυσμού τους (με τους νέους να αποτελούν τη συντριπτική πλειοψηφία των απωλειών), έτσι που ακόμα και η επιβίωση τους να διακυβεύεται στο όχι απόμακρο μέλλον, με καταστροφικά αποτελέσματα σε γεωργική παραγωγή και ιδίως στην κοινωνική και περιφερειακή ανισότητα κ.ά. (Λαμπριανίδης & Γεωργόπουλος 2022 Δημογραφική κρίση, περιφερειακές ανισότητες & αγορά εργασίας, ΕΝΑ Νοεμ.).

⁵ Απολύτως υποστηρικτικά της πτωτικής μας αυτής πορείας, ας θυμηθούμε ότι ο Paul Thomsen, εκπρόσωπος του ΔΝΤ στην τρόικα, πριν από 10 πάνω-κάτω χρόνια, έβλεπε το μέλλον μας κάπου μεταξύ Πορτογαλίας και Βουλγαρίας και οφείλουμε να ομολογήσουμε ότι αυτή η πρόβλεψη ή σχεδιασμός ορθότερα, έχει απολύτως επιτευχθεί πλέον (ίσως μάλιστα να αποτελεί και τη μόνη έστω και ανομολόγητη «επιτυχία» της μνημονιακής εποχής). Δεν υποστηρίζουμε ότι υπήρξε ένα σατανικό σχέδιο υποβιβασμού της χώρας μας, αλλά απλά και ψυχρά η τρόικα αποτίμησε την παραγωγική μας πραγματικότητα σε συνδυασμό με τα χρέη μας και μας κατάταξε εκεί. Δεν είχε καμία πρόθεση και κατά πάσα πιθανότητα καμία επιθυμία (και δυνατότητα άλλωστε) να αναλάβει ένα ανορθωτικό ρόλο για τη χώρα. Στο κάτω κάτω αυτό είναι το δικό μας καθήκον (το πρόβλημα, άλλωστε, κατά Καστοριάδη είναι η ανάγκη μας για κηδεμόνες και όχι τόσο το είδος της κηδεμονίας που άσκησαν). Άλλωστε, οι «Thomsen» και οι διεθνείς οικονομικοί επίτροποι που συχνά μας διοίκησαν μετά την απελευθέρωση το 1821, έδρασαν κατά βάση ως εισπράκτορες και όχι ως εταίροι.

υπουργική απόφαση που δημοσιεύτηκε πρόσφατα μετά από σχετικά αιτήματα που υποβλήθηκαν και άλλες 20.000 αναμένεται να καλυφθούν μέσω των διμερών συμφωνιών που έχει υπογράψει η χώρα με την Αίγυπτο και το Μπανγκλαντές⁶. Οι εργαζόμενοι αυτοί είναι σχεδόν αποκλειστικά (99,5%) ανειδίκευτοι και κατανέμονται 77% στον πρωτογενή τομέα και από 7% περίπου στις κατασκευές, τουρισμό και βιομηχανία. Αυτό βέβαια που είναι πιο ενδιαφέρον είναι πως τα αιτήματα των επιχειρηματιών αφορούσαν κυρίως στον πρωτογενή τομέα (65%) και στον τουρισμό 21%, ενώ τα αιτήματα για εξειδικευμένο δυναμικό αφορούσαν μόλις στο 0,6% (Πίνακας 1)⁷.

Πίνακας 1: Κοινή υπουργική απόφαση έγκρισης εισαγωγής εργαζομένων καθώς και τα αιτήματα που υποβλήθηκαν κατά κλάδο

Κλάδος	Εγκρίθηκαν		Αιτήματα	
	α.α.	%	α.α.	%
Γεωργία, αλιεία, κτηνοτροφία	113.467	76,7	246.215	64,9
Κατασκευές	10.338	7,0	12.884	3,4
Βιομηχανία	10.091	6,8	18.258	4,8
Τουρισμό	9.261	6,3	80.316	21,2
Υπηρεσίες	4.168	2,8	19.249	5,1
Υψηλής ειδίκευσης	600	0,4	2.233	0,6
Σύνολο	147.925	100,0	379.155	100,0

Πηγή: https://www.agrotypus.gr/sites/default/files/inline-files/fek_ergates_0.pdf

Αναμφίβολα, αυτή η ζήτηση για «εισαγωγή» μεταναστών για να καλύψουν -συχνά εποχικά- κενά στην αγορά εργασίας είναι απόρροια του δημογραφικού προβλήματος της χώρας που έχει πάρει πια εκρηκτικές διαστάσεις. Επίσης, η φυγή από την Ελλάδα μεταναστών (κυρίως Αλβανών) που ζούσαν στη χώρα μας, η οποία κορυφώθηκε στα χρόνια της κρίσης αλλά και η ανοδική επαγγελματική κινητικότητα των αλλοδαπών αγροεργατών των πρώτων χρόνων που τους έκανε να φύγουν από την «επαχθή» αγροτική εργασία και να απασχοληθούν σε εξωγεωργικές εργασίες, δημιούργησαν, επίσης, σοβαρές ελλείψεις εργατικού δυναμικού.

⁶ Θα έρχονται για ένα συγκεκριμένο χρονικό διάστημα και δεν θα κατοχυρώνουν κανένα άλλο δικαίωμα.

⁷ Η εικόνα αυτή των συντριπτικά ανειδίκευτων εισαγόμενων μεταναστών, αποτελεί κατοπτρικό απείκασμα του μονίμου ελλείματος στα ισοζύγια αγαθών (ιδίως) και συναλλαγών. Το ένα προκύπτει από το άλλο και το ενισχύει. Στο βαθμό που οι ανάγκες εισαγωγής εργατικού δυναμικού παρουσιάζουν την μορφή του Πίνακα 1 δεν μπορεί παρά να περιμένουμε διαρκή ελλειμματικότητα στα παραγωγικά και συναλλακτικά ισοζύγια.

Όμως, αυτό που πρέπει να είναι σαφές είναι ότι η υψηλή ζήτηση για ανειδίκευτη απασχόληση και η πολύ περιορισμένη ζήτηση για εξειδικευμένη απασχόληση υποδηλώνει ταυτόχρονα την προβληματική δομή της ελληνικής οικονομίας, η οποία οφείλεται στο ότι είναι προσανατολισμένη στην παραγωγή προϊόντων και υπηρεσιών χαμηλής και μέσης προστιθέμενης αξίας.

Η σημερινή προβληματική δομή της ελληνικής οικονομίας που αναζητά φτηνό εργατικό δυναμικό υποδηλώνει και ένα εξ ίσου προβληματικό μέλλον. Είναι μια οικονομία που παρουσιάζει όψεις αντίστοιχες σε κάποιο βαθμό με αυτές των προεμφυλιακών νότιων πολιτειών των ΗΠΑ, καθώς η επιβίωσή της θα εξαρτάται από την ετήσια εισαγωγή μεγάλου αριθμού ανειδίκευτων και χωρίς προοπτικές -και δικαιώματα υποθέτουμε- εργατών γης. Ο συνδυασμός του περιορισμού του εργατικού δυναμικού (λόγω δημογραφικής κρίσης και φυγής των νέων μας), της εγχώριας αγροτικής μικροϊδιοκτησίας και του εγχώριου αγροεργατικού δυναμικού, με την ετήσια εισροή εργατών γης, θα εντείνει τις τάσεις συγκέντρωσης της γης στα χέρια λίγων που θα στηριχθούν κυρίως στα κέρδη από την υπερεκμετάλλευση της φτηνής εργασίας και όχι στην τεχνολογική και ποιοτική αναβάθμιση της γεωργίας, γιατί η προσφορά φτηνής ανειδίκευτης εργασίας αποτελεί ένα σαφές αντικίνητρο ποιοτικής αναβάθμισης.

Ίσως η παραπάνω εικόνα μιας Ελλάδας που μεσομακροπρόθεσμα θα γίνει πιο ολιγαρχική (ιδίως στον αγροτικό παραγωγικό τομέα όπου η ολιγαρχία ήταν απύσαστη) και πιο προβληματική οικονομικά λόγω της εμμονής στην «φτηνή» ανάπτυξη, να φαίνεται ευλόγως υπερβολική στα μάτια του σημερινού αναγνώστη. Όμως καθώς η δημογραφική μας παρακμή θα συνεχίζεται, όπως προβλέπουν όλες οι δημογραφικές προβολές για τα επόμενα 30 και παραπάνω χρόνια (και η απουσία ικανών πολιτικών αντιστροφής της), όπως επίσης και ότι οι νέοι μας θα συνεχίζουν να εγκαταλείπουν τη χώρα (καθώς οι προοπτικές τους στην ΕΕ και αλλού είναι σαφώς υπέρτερες), οι ανάγκες εισαγωγής εργατικού δυναμικού και μάλιστα φτηνού, εφόσον η χώρα αποτύχει να αναβαθμιστεί παραγωγικά, θα αυξάνονται εκθετικά.

Μάλιστα, η υψηλή ζήτηση ανειδίκευτου ή ημι-ειδικευμένου δυναμικού αποτελεί διαχρονική πραγματικότητα για την ελληνική οικονομία. Να θυμίσουμε πως στη δεκαετία του 1990, όταν η Ελλάδα μετατράπηκε από χώρα εξαγωγής μεταναστών σε χώρα υποδοχής μεταναστών, το μεγαλύτερο μέρος τους ήταν πολίτες γειτονικών βαλκανικών κρατών, κυρίως Αλβανοί. Η εισροή αυτή μεταναστών από τα Βαλκάνια στην Ελλάδα, συνδυάστηκε με ροές ελληνικών άμεσων ξένων επενδύσεων προς την αντίθετη κατεύθυνση. Και τα δύο φαινόμενα πρέπει να εκληφθούν ως όψεις του ίδιου νομίσματος και αντικατοπτρίζουν την αναζήτηση φθηνού εργατικού δυναμικού από την πλευρά των ελληνικών επιχειρήσεων⁸.

Το κυρίαρχο αναπτυξιακό πρότυπο, το οποίο στηρίζεται από την πλευρά της προσφοράς κυρίως στον τουρισμό και στις κατασκευές, για την παραγωγή προϊόντων και υπηρεσιών χαμηλής και μέσης προστιθέμενης αξίας, και από την πλευρά της ζήτησης σε υπερκατανάλωση, συχνά πολυτελή και επιδεικτική, οδήγησε την ελληνική οικονομία σε αδιέξοδο και υποβάθμισε συνολικά τις συνθήκες ζωής μας. Αποτέλεσε, επίσης, σε μεγάλο βαθμό την πηγή της φυγής των νέων μας και, εν μέρει τουλάχιστον, και της δημογραφικής μας κρίσης. Ακολουθείται επί χρόνια μια πολιτική «φτηνής ανάπτυξης» (χαμηλό κόστος εργασίας, χαμηλοί φορολογικοί συντελεστές για τις επιχειρήσεις, απουσία συμπράξεων, συνεταιρισμών και συνεργασιών, περιορισμένη προστασία φυσικού και δομημένου περιβάλλοντος και πολιτιστικής κληρονομιάς κ.ά.). Το υπόδειγμα αυτό θεωρεί ότι η ανάπτυξη θα επέλθει μέσα από τους αυτοματισμούς μιας αγοράς απαλλαγμένης από υπερβάλλουσες κρατικές ρυθμίσεις και συνεπώς ότι δεν απαιτούνται μείζονες δομικές μεταβολές του αναπτυξιακού μας υποδείγματος. Δεν κατανοεί, ωστόσο, τη σημασία του ανθρώπινου δυναμικού ως καθοριστικού παράγοντα για τη βελτίωση των οικονομικών και κοινωνικών συνθηκών της χώρας, καθώς και της θέσης της στον διεθνή καταμερισμό εργασίας. Η πολιτική αυτή είναι που διώχνει το εξειδικευμένο ανθρώπινο δυναμικό εκτός Ελλάδας και οξύνει τη διαρροή εγκεφάλων, που στη διάρκεια της κρίσης πήρε δραματικές διαστάσεις και που η απλή και μόνο παρατήρηση επιβεβαιώνει τη συνέχισή της στις μέρες μας, παρότι η χώρα μας σύμφωνα με την κυρίαρχη αφήγηση «αναπτύσσεται με ρυθμούς συχνά διπλάσιους της υπόλοιπης ΕΕ» (δημιουργώντας βέβαια το εύλογο ερώτημα σε ποιους αφορά η ανάπτυξη: κάποιους ελάχιστους μεγάλους επιχειρηματικούς ομίλους, τις τράπεζες, τους επιχειρηματίες που κερδίζουν από τις σχέσεις τους με την κυβέρνηση, τα golden boys ή τον νέο, απόφοιτο ΑΕΙ, άνεργο ή ανασφαλώς εργαζόμενο και αμειβόμενο με τον βασικό μισθό, υποψήφιο για μετανάστευση;).

⁸ Labrianidis L., Lyberaki A., Tinios P., Hatziprokopiou P. (2004). "Inflow of migrants and outflow of FDI: Aspects of interdependence between Greece and the Balkans", *Journal of Ethnic and Migration Studies*, vol. 30(6), pp. 1183-1208.

Ειδικότερα χρειαζόμαστε μια στρατηγική για ποιοτική ανάπτυξη («*ανηφορικό δρόμο*» -«*high road*»), η οποία θα στηρίζεται στο εξειδικευμένο ανθρώπινο δυναμικό και θα έχει ως στόχο τη σταδιακή αύξηση της παραγωγής προϊόντων και υπηρεσιών υψηλής προστιθέμενης αξίας, με αύξηση ιδίως της βιομηχανικής παραγωγής, τη στροφή προς τη γνώση κλάδων (π.χ., αγροτικού, τουριστικού) στους οποίους η χώρα έχει ήδη συγκριτικά πλεονεκτήματα, καθώς και τη στροφή προς τις εξαγωγές. Χρειάζεται, με άλλα λόγια, ένα συγκροτημένο σχέδιο για ένα «*αναπτυξιακό άλμα*», που θα στοχεύει στην «*οικονομία της γνώσης*» με παράλληλη μείωση των κοινωνικών και περιφερειακών ανισοτήτων, αλλά και με μια νέα και βιώσιμη ισορροπία μεταξύ κατανάλωσης και αποταμίευσης / επένδυσης, με δημογραφική προοπτική. Χρειαζόμαστε ένα *αναπτυξιακό κράτος* («*developmental state*») που να μπορεί δηλαδή να ασκήσει αναπτυξιακές / βιομηχανικές πολιτικές. Ένα κράτος επιχειρηματικό, υπό την έννοια ότι θα αναλαμβάνει πρωτοβουλίες που περιέχουν λελογισμένο ρίσκο. Όμως, λίγα μόνο εργαλεία έχουν απομείνει πλέον στη διάθεση του κράτους για άσκηση πολιτικής. Απαιτείται το κράτος να μπορεί να σχεδιάζει στρατηγικά για την κοινή ωφέλεια, τις τράπεζες, την υγεία, ασφάλιση, παιδεία κτλ. υπό νέα βέβαια λογική απαλλαγμένη από τα παλαιά αμαρτήματα και με κύριο στόχο την αναβάθμιση των υπηρεσιών του δημοσίου. Κυρίως, ο δημόσιος τομέας θα πρέπει να διαθέτει την αναγκαία γνώση και τεκμηρίωση, που προϋποθέτει μια *συλλογική αναλυτική ικανότητα* (thinking capacity), η οποία θα βοηθήσει να ασκηθούν *πολιτικές βασισμένες σε δεδομένα* (evidenced based policies/ evidence informed policies).

Όμως τα τελευταία χρόνια υπάρχει μια γενικευμένη επίθεση κατά του δημοσίου τομέα «που είναι γραφειοκρατικός, που είναι μεγάλος» κτλ. Ακόμη περισσότερο η σημερινή κυβέρνηση με την ανάθεση σε εταιρείες συμβούλων πλήθους μελετών που αφορούν στη διαμόρφωση πολιτικών⁹ (π.χ., στο Ταμείο Ανάκαμψης και Ανθεκτικότητας, στον Αναπτυξιακό νόμο) μείωσε ακόμη περισσότερο τη «*συλλογική αναλυτική ικανότητα*» του κράτους. Απαραίτητη προϋπόθεση για να γίνει το κράτος αναπτυξιακό είναι να προσληφθεί άμεσα εξειδικευμένο ανθρώπινο δυναμικό.

Για τον σκοπό αυτόν, είναι απαραίτητη η αξιοποίηση όλων των δυνάμεων της χώρας και βέβαια, πρωτίστως, του εξειδικευμένου ανθρώπινου δυναμικού της, είτε ζει εντός της χώρας και απασχολείται σε άσχετες με το αντικείμενό του εργασίες (brain waste) είτε ζει και εργάζεται στο εξωτερικό (brain drain).

⁹ Για μια πιο γενικευμένη συζήτηση για το ρόλο των μεγάλων εταιρειών συμβούλων που επηρεάζουν τις δημόσιες πολιτικές, εμποδίζουν το δημόσιο τομέα να αναπτύξει τις δικές του ικανότητες και πληρώνονται αδρά, βλ. δυο πρόσφατα βιβλία: Bogdanich W. F. M. (2022) *When McKinsey Comes to Town* και Mazzucato M. & Collington R. (2023). *The Big Con*.

Όμως, η χώρα μας εδώ και πολλά χρόνια, ήδη από τη δεκαετία του '90, πλήττεται από τη φυγή εξειδικευμένου ανθρώπινου δυναμικού για αναζήτηση εργασίας (brain drain). Το φαινόμενο αυτό επιδεινώθηκε και έλαβε μαζικό χαρακτήρα στη διάρκεια της κρίσης και συνεχίζεται αδιάτακτα ως σήμερα. Η φυγή αυτή σημαίνει πολλά πράγματα ταυτόχρονα: απώλεια αναπτυξιακής, κοινωνικής, πολιτιστικής και εθνικής δυναμικής, αλλά και υπονόμευση της διαδικασίας μετάβασης της χώρας σε μια οικονομία υψηλότερης προστιθέμενης αξίας. Δημιουργεί ελλείψεις σε κρίσιμους κλάδους (π.χ. πληροφορική και ιατρική), ενώ, επίσης, επιτείνει το δημογραφικό πρόβλημα.

Τα στοιχεία τα οποία προέκυψαν από έρευνα που πραγματοποιήσαμε σε συνεργασία με το Εθνικό Κέντρο Τεκμηρίωσης (ΕΚΤ)¹⁰ για τους Έλληνες διδάκτορες, δηλαδή για το πιο εκπαιδευμένο τμήμα του ανθρώπινου δυναμικού της χώρας είναι ιδιαίτερα ανησυχητικά. Συγκεκριμένα, το 31,3% των Ελλήνων διδασκόντων δούλεψαν κάποια στιγμή στο εξωτερικό, ενώ το 13,4% εξακολουθούν να δουλεύουν σήμερα εκτός Ελλάδας. Ένα πάρα πολύ σημαντικό μέρος αυτών που ζουν στο εξωτερικό απασχολείται σε ΑΕΙ (40,3%) και σε Ερευνητικά κέντρα (15%). Επέλεξαν να φύγουν στο εξωτερικό βασικά για λόγους επαγγελματικής αναβάθμισης και εξέλιξης, που οι αναπτυγμένες χώρες υποδοχής δύνανται να προσφέρουν, και όχι απλώς της κυκλικής ανεργία (επαγγελματική ανέλιξη, καλύτερες οικονομικές απολαβές, καλύτερες συνθήκες εργασίας, εργασία στο αντικείμενό τους κτλ.). Το 75,2% των διδασκόντων εγκαταστάθηκαν σε αυτό που αποκαλούμε παγκόσμιες μητροπόλεις (κυρίως Λονδίνο, Παρίσι, Βρυξέλες, Ν. Υόρκη). Το 67,5% των διδασκόντων πήγαν σε χώρες που χαρακτηρίζονται ως καινοτόμες, ακριβώς επειδή η ισχυρή καινοτομικότητα μιας χώρας αποτελεί καθοριστικό παράγοντα προσέλκυσης υψηλά καταρτισμένου ανθρώπινου δυναμικού.

Βεβαίως δεν είναι όλα μαύρα: Στη χώρα δραστηριοποιούνται ήδη κάποιες σημαντικές εταιρείες τεχνολογίας εγχώριων συμφερόντων, έχουν δημιουργηθεί τεχνοβλαστοί (spin-offs) από τα πανεπιστήμια, μεγαλώνει ο αριθμός των start ups, όπως και των εταιρειών που κλιμακώνονται από start-ups σε σημαντικές κλίμακας επιχειρήσεις (scale-ups). Επίσης, η παρουσία σημαντικού αριθμού ταλαντούχων επιστημόνων, κυρίως στον τομέα της ψηφιακής τεχνολογίας και μάλιστα με συγκριτικά χαμηλές αμοιβές, έχει οδηγήσει ήδη ορισμένες πολυεθνικές επιχειρήσεις να δημιουργήσουν κάποια μονάδα τους στην Ελλάδα (π.χ., Google, Accenture, Deloitte, Pfizer, Cisco, Profile Technologies, κτλ.).

¹⁰ Λαμπριανίδης, Α., Σαχίνη, Ε., Καραμπέσιος, Ν. (2021). Η γεωγραφική, επιστημονική και επαγγελματική κινητικότητα των Ελλήνων διδασκόντων, ΕΚΤ, Αθήνα <https://metrics.ekt.gr/publications/512>.

Αυτή είναι κατ' αρχήν μια πολύ θετική εξέλιξη. Είναι αναγκαία μεν αλλά καθόλου επαρκής συνθήκη αναπτυξιακής προόδου, καθώς θα πρέπει να πολλαπλασιαστεί σε σημαντικό βαθμό, ώστε να μπορέσει να έχει βιώσιμο αποτέλεσμα και θα πρέπει να υποστηριχθεί με την αύξηση της τοπικά παραγόμενης προστιθέμενης αξίας, καθώς και την τεχνολογική της αναβάθμιση, των συνεργειών με την υπόλοιπη οικονομία, τη δημιουργία σταθερών και καλά αμειβόμενων θέσεων εργασίας κλπ. Εδώ χρειάζεται προσοχή ώστε να μην επαναληφθούν τα προ 30ετίας λάθη. Το σχετικά ή απολύτως φτηνό εξειδικευμένο ανθρώπινο δυναμικό που παρέχει σήμερα η χώρα δεν αποτελεί σταθερή οδό προς την ανάπτυξη, όσο και αν εξυπηρετεί βραχυχρόνιες ανάγκες. Στην καλύτερη περίπτωση αποτελεί βατήρα αναπείδησης (stepping stone) της εθνικής παραγωγής σε ανώτερες θέσεις στον διεθνή καταμερισμό εργασίας, οπωσδήποτε, όμως, με μικρή διάρκεια ζωής. Αν καθυστερήσουμε, αργά ή γρήγορα θα αναγκαστούμε να γυρίσουμε πολύ πίσω, όπως συνέβη και προ 15ετίας. Και εδώ είναι απαραίτητη η συμβολή του κράτους, της Τοπικής Αυτοδιοίκησης και άλλων θεσμών, αλλά και της κοινωνίας των πολιτών, δεδομένου ότι απαιτείται ολοκληρωμένος αναπτυξιακός σχεδιασμός.

Δεν πρέπει να χαθεί ακόμη μια ευκαιρία, όπως π.χ. έγινε με την ανάπτυξη του φασόν ετοίμου ενδύματος, όταν το κράτος, ενώ διέθεσε πολλά χρήματα για την ενίσχυση του κλάδου, τα διέθεσε σε λάθος κατεύθυνση (βλ. επιχορηγήσεις για «εξαγωγές» ενώ ήταν ήδη φασόν). Αντιθέτως, οι ενισχύσεις θα έπρεπε να διατεθούν με τρόπο τέτοιο, ώστε οι επιχειρήσεις, πατώντας σε αυτό που είχαν ήδη (δηλαδή φασόν για μεγάλες πολυεθνικές εταιρείες), να πραγματοποιήσουν το άλμα προς τα μπρος παράγοντας υψηλής προστιθέμενης αξίας προϊόντα για τη διεθνή αγορά. Μια τέτοια στοχευμένη, σχεδιασμένη σε μακροχρόνιο ορίζοντα και προσανατολισμένη στη γνώση στρατηγική ανάπτυξης είναι σημαντικό να ακολουθήσουμε και σήμερα.

Η κυρίαρχη αφήγηση για τον -υπό τις υφιστάμενες συνθήκες- ισχυρό αναπτυξιακό ορίζοντα της χώρας, καλλιεργεί αυταπάτες, συσκοτίζει και υπονομεύει τις ούτως ή άλλως υπονομευμένες προοπτικές μας. Δυστυχώς δεν έχουμε πολύ χρόνο: αν και η επερχόμενη τετραετία εξελιχθεί στα χνάρια της προηγούμενης, η Ελλάδα του 2030, 2040 ακόμα και του 2050 θα είναι κυριολεκτικά αγνώριστη, αλλά προς το χειρότερο. Είναι ζωτικής σημασίας για τη χώρα να μην ακολουθήσει άλλο τον ολισθηρό αυτό δρόμο, αλλά οι δυνάμεις που προσεγγίζουν κριτικά τη σημερινή κατάσταση να αναδείξουν τα πολλά συστημικά αδιέξοδά μας και να ηγηθούν της προσπάθειας υπέρβασής τους αξιοποιώντας και την ευκαιρία της ύπαρξης των πολύ σημαντικών χρηματικών πόρων του Ταμείου Ανάκαμψης και Ανθεκτικότητας.